

Д. Н. Козак

О ВОЕННОМ ДЕЛЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН

В статье освещается один из элементов социальной истории древнеславянского общества — военное дело. Собраны и проанализированы все известные городища славян, вещевые находки, начиная от зарубинецкой и до пражской культур, письменные источники, связанные в той или иной мере с военной деятельностью. Проведенная работа, а также анализ экономического развития и социальной структуры древнеславянского общества позволяет говорить, что военное дело как социальный феномен появляется в славянском обществе лишь с вступлением в стадию военной демократии (V—VI вв.). Именно в этот период возникают такие явления, свойственные военному делу, как тактика и стратегия.

В более раннее время, когда древнеславянские племена жили родовыми коллективами в условиях низкой продуктивности хозяйства и при отсутствии социальной дифференциации, военное дело имело, очевидно, спонтанный, невыразительный характер. Не существовало профессиональных военачальников и воинов. Славянские племена консолидировались, создавая условия для защиты лишь при военной угрозе.

D. N. Kozak

CONCERNING THE MILITARY OF EARLY SLAVS

The paper elucidates one of the elements of the social history of the Early Slavs society — the military art. As well as all known hillforts and artefacts since Zarubinetskaya culture until Prazhskaya one, the written sources concerning the military activity in any case are collected and analysed. This work and the analysis of the economic development and social structure of the Early Slavs society permit to consider that the military art as a social phenomenon appears in the Slavs society only after its coming to the military democracy stage. (5th—6th cent.). Just during this period such phenomena peculiar to the military art as a tactics and strategy have appeared.

At the earlier time when the Early Slavian tribes lived by tribal system under the conditions of poor productivity of economy and lack of the social differentiation, the military art probably had the spontaneous inexpressive character. There were no professional commanders and warriors. The Slavian tribes consolidated only under the menace of war for creation the conditions for the defence.

Одержано 22.01.93

ЕТНІЧНА НАЛЕЖНІСТЬ ЯМНИХ ПОХОВАНЬ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

О. Б. Бубенок

Стаття присвячена проблемі етнічної належності ямних поховань, виявлених серед катакомб Верхньосалтівського могильника. В науці набула поширення думка, згідно якої ґрунтові поховання на території катакомбних могильників салтівської культури були залишені болгарами. Проте аналіз ямних поховань Верхнього Салтова свідчить, що вони належали лише дітям та підліткам і були аланськими.

Особливий інтерес для вивчення етнічних та соціальних процесів, які мали місце в середовищі аланської етнокультурної спільності в період раннього середньовіччя, становить аналіз ґрунтових ямних поховань, вперше виявлених

© О. Б. БУБЕНОК, 1993

на території катакомбного могильника у Верхньому Салтові. Нині ніхто не має сумніву в тому, що поховання в катакомбних склепах Верхньосалтівського могильника залишені аланами, які переселилися або були переселені сюди з Північного Кавказу. Однак проблема етнічної інтерпретації ямних поховань цього могильника донині є спірною.

Ще на початку нинішнього століття перші дослідники Верхнього Салтова В. О. Бабенко та О. М. Покровський вказали на наявність на катакомбному могильнику ґрунтових ямних поховань¹. Могильні ями мали прямокутну форму і невеликі розміри. Іноді вздовж однієї з довгих стін ями було вирито підбій. Померлі знаходились у могильній ямі у витягнутому положенні на спині. Дуже часто їх супроводжував інвентар. У 1946 р. С. А. Семенов-Зусер виявив серед катакомб Верхнього Салтова ґрунтове поховання, яке помилково назвав катакомбою². Починаючи з 1984 р., В. Г. Бородуліним було досліджено кілька ділянок на великому Верхньосалтівському могильнику. До цього розкопки провадились на Старосалтівському катакомбному могильнику, виявленому неподалік від Верхнього Салтова. У результаті вдалось виявити серед катакомб у Старому Салтові одне ґрунтове поховання, а у Верхньому Салтові — 21³.

Слід зазначити, що наявність ямних поховань характерна не тільки для Верхнього Салтова. Подібний тип поховань було виявлено й на інших могильниках у зоні поширення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури. Дмитріївський⁴, Маяцький⁵, Юнатівський⁶ та Нижньолубянський⁷ могильники також характеризуються наявністю серед катакомб ґрунтових ямних поховань. Дослідники Верхнього Салтова намагались пояснити відмінність у поховальному обряді цього могильника. Висувались різні версії. Однією з них є спроба вивести відмінність у влаштуванні поховальних споруд з майнової диференціації салтівського суспільства. Виходячи з цього, до найбідніших слід було б відносити ямні поховання⁸. Проте за період досліджень могильника в ямних похованнях були знайдені дві срібні монети, сережки та прикраси з коштовних металів, різноманітні намиста, браслети, персні тощо.

Найпоширенішим виявилось припущення про поліетнічність населення, яке залишило Верхньосалтівський могильник. Першовідкривач могильника В. О. Бабенко вважав, що ямні поховання є пізнішими, ніж катакомби. Він пов'язував їх зі слов'янами, які витіснили з цих місць хозарів⁹. Припущення про слов'янську належність ямних поховань підтримав С. А. Семенов-Зусер. У заповненні виявленого ним ямного поховання були знайдені два фрагменти салтівських ліпних кухонних горщиків з лінійним орнаментом, який чимось нагадував прикраси на давньоруських посудинах. Це дало підставу С. А. Семенову-Зусеру вважати дане поховання слов'янським¹⁰. Деякі дослідники пов'язують ямні поховання Верхнього Салтова з міграціями окремих груп населення, яке залишило Покровський та Зливкинський ґрунтові могильники. М. Я. Мерперт, аналізуючи речовий комплекс з ґрунтового поховання, виявленого С. А. Семеновим-Зусером, де було знайдено дирхем аль-Махді, викарбуваний у 778 р., довів, що ямні поховання належать до того ж часу що й катакомби. Існування ямних поховань у Верхньому Салтові він пояснював проникненням у середовище салтівців незначних груп із сусіднього району. Під цим М. Я. Мерперт розумів «східносарматський» елемент¹¹. І. І. Ляпушкін висловив припущення, що ґрунтові поховання на вказаних могильниках могли належати лише болгарам¹². Це дало пізніше підставу М. Я. Мерперту вважати ямні поховання Верхнього Салтова болгарськими¹³. Д. Т. Березовець, який наприкінці 50-х — початку 60-х років досліджував Верхньосалтівський комплекс, також висловився на підтримку версії про поліетнічність мешканців Верхнього Салтова. В іноетнічному елементі він вбачав болгар, які проникали до Верхнього Салтова з протилежного берега Сіверського Дінця¹⁴. Так на тривалий час утвердилась версія про болгарську належність ямних поховань на катакомбних могильниках салтово-маяцької культури.

Однак Г. С. Афанасьєв, причому безспідставно, висунув аргументи, які спростовують припущення про етнічну строкатість мешканців Верхнього Салтова. Він вказав на традицію існування різнотипних поховальних споруд на аланських могильниках Кавказу. Деякі з цих могильників, на яких серед

катакомб були зафіксовані ямні поховання, належать до перших століть нашої ери¹⁵. Це свідчить про те, що ямні поховання існували за кілька століть до того часу, коли в степах Східної Європи з'явилися перші болгарські переселенці. Пояснення цього факту необхідно пов'язати з ідеологією аланів та соціальними процесами, що мали місце в аланському суспільстві.

Аналіз ямних поховань, виявлених у Верхньому Салтові, показує, що їх не можна пов'язувати з болгарами. Першим аргументом на підтвердження цього є дані, одержані Д. Т. Березовцем при розкопках болгарського ґрунтового могильника, розташованого неподалік Верхнього Салтова, на протилежному від нього лівому березі Сіверського Дінця, поблизу с. Нетайлівка. Обряд поховання на цьому болгарському могильнику інший, ніж у ґрунтових ямах Верхнього Салтова. Ями тут глибокі (2,2—2,4, а іноді й 3 м), вузькі та довгі (у середньому 0,9×2,2 м). Зрідка зустрічаються кістки людини, розташовані в анатомічному порядку. Іноді поруч з людиною ховали коня. Інвентар з цього могильника не відповідає знахідкам з ямних поховань на катакомбному могильнику¹⁶.

Іншою характерною особливістю Верхнього Салтова є наявність у могильних ямах виключно дитячих поховань. Антропологічні дослідження решток кісток з ямних поховань Верхнього Салтова свідчать, що ці поховання належали лише дітям. Ознак того, що діти і дорослі належали до різних антропологічних типів, немає¹⁷.

У Верхньому Салтові, як і на Дмитріївському катакомбному могильнику, дитячі поховання виявлені не тільки в ґрунтових ямах, а й у дромосі або в самій катакомбі (дуже часто з дорослими). Поховання в дромосі — це підбої, споруджені в одній з його бічних стінок, або ями, викопані на дні дромосу, перед входом до поховальної камери. У самій катакомбі дитячі поховання частіше зустрічаються разом з жіночими і рідше — з чоловічими. У результаті аналізу дитячих поховань в ґрунтових ямах Верхньосалтівських катакомбних могильників № 1 та № 3, Старосалтівського катакомбного могильника, а також поховань у дромосах Верхньосалтівських могильників № 1 та № 2 були одержані такі дані. Майже всі з 30 дитячих поховань в ямах та дромосах катакомб, виявлених з 1901 р., є одиночними (за винятком могильної № 1 ями на Верхньосалтівському могильнику, де було виявлено парне дитяче поховання)¹⁸. Переважає витягнуте положення померлих на спині, 60% з них мають північно-західну орієнтацію (в деяких випадках з незначними відхиленнями) (табл.). У більш ніж 70% поховань знайдені бубонці, сережки, бронзові браслети. В могильних ямах був глиняний посуд. Іноді зустрічаються амулети, бронзові дзеркала, срібні монети та інші речі. Аналогічні знахідки виявлені при розкопках дитячих поховань в катакомбних склепах Верхнього Салтова та біля сусіднього с. Рубіжне (рис. 1, 1-6). Те ж витягнуте положення померлого на спині, та ж північно-західна орієнтація, характерна для 80% дитячих поховань у катакомбах. З інвентаря найчастіше зустрічаються бронзові браслети, бубонці, намиста. Дитячі поховання в катакомбах мають риси, притаманні похованням у ґрунтових ямах.

В одному з ґрунтових поховань, як зазначалось вище, було знайдено арабський дирхем, датований 778 р. А в іншій дитячій могилі виявлено срібну монету, викарбувану намісником Табаристану Омаром у 129 р. табаристанської ери, що відповідає 780 р. н. е.¹⁹. Ці монети мали отвори, які свідчать, що вони деякий час використовувались як прикраси. Ділянки могильника, де були знайдені ямні поховання, датуються VIII—IX ст., а ті, де були досліджені дитячі поховання в сімейних склепах-катакомбах, належать до IX — початку X ст.²⁰. У даному випадку можлива зміна поховального обряду з часом. Проте ще належить встановити, чому алани іноді ховали дітей окремо від дорослих.

Ми можемо тільки припустити: раніше, ніж поховання дітей в катакомбах разом з дорослими, з'явилися окремі дитячі могили. Характерно, що на могильниках у Верхньому Салтові іноді зустрічаються окремі катакомби виключно з дитячими похованнями. Вони належали як одному, так і декільком померлим. Проміжне становище між окремими дитячими могилами та дитячими похованнями у сімейному склепі посідають поховання у дромосі. Мож-

ливо, що зміни у дитячому поховальному обряді відображають внутрішні процеси в аланському суспільстві.

Таблиця

Рік	Непох. спор.	ям.	підб.	дром.	кол.	од.	пар.	вік.	поза анс снб	ор.	інв.	мог.№	
1905	16	×					×	дит.		ПдС		1	
	20	×				×		дит.		ПнЗ		-	
	21	×		×		×		дит.	×			2	
	39		×			×		дит.	×	ПнЗ		1	
1906	11	×				×		дит.				-	
	12	×				×		дит.				-	
1911	32	×				×	дит.					-	
1946	5	×				×		дит.			×	-	
1984	6		×	×		×		3-4	×	ПнЗ		-	
1985	1	×				×		3-4	×	ПнЗ	×	-	
	2	×				×		дит.	×	ПнЗ	×	-	
1986	3		×			×		4-5	×	ПнЗ		-	
	4		×					12-15	×	ПнЗ		-	
	5	×				×		2-4	×	ПнЗ		-	
	6	×				×		5-6	×	ПнЗ		-	
	7		×			×		1-3	×	З	×	-	
	8	×				×		дит.	×			-	
	9	9		×			×		1-2	×	ПнЗ		-
		10		×			×		підл.	×	ПнЗ	×	-
1987	11		×			×		11-13	×	ПнЗ	×	-	
	12	×				×		підл.		З	×	-	
1988	13		×			×		дит.	×	ПдЗ	×	-	
	14		×			×		2-3	×	ПдС	×	-	
	15	×		×		×		дит.	×	З		-	
	16	×				×		дит.	×	ПдЗ	×	-	
	17	×				×		підл.	×	З	×	-	
1989	1	×			×	×		підл.	×	ПдЗ	×	3	
	2	×				×		підл.	×	З		-	
	3	×				×		підл.		З	×	-	
	4	×				К						-	
Всього:		30	20	10	3	1	28	1	29	22	1	16	

Скорочення: № пох. спор. — № поховальної споруди; ям. — ямне поховання; підб. — поховання у підбої; дром. — поховання у дромосі катакомби; кол. — поховання у колоді; од. — одиночне поховання; пар. — парне поховання; анс — витягнуто на спині; снб — скорчено на боці; ор. — орієнтація; інв. — наявність інвентаря; дит. — дитина; підл. — підліток; Пн — Північ; Пд — Південь; С — Схід; З — Захід; К — кенотаф; мог. — могильник.

Як зазначалось раніше, наявність ґрунтових дитячих могил була характерна й для інших катакомбних могильників лісостепового Подоння. Слід зазначити, що ямні поховання Маяцького та Ютанівського могильників є аналогічними Верхньосалтівському. Вони представлені дитячими похованнями у прямокутних ямах. На Маяцькому могильнику є й підбійні поховання. Дітей тут ховали не тільки в ґрунтових ямах, а й в окремих невеликих катакомбах²¹. На Дмитріївському та Нижньолубянському катакомбних могильниках ямні та підбійні поховання належали в основному дорослим. За період досліджень Дмитріївського могильника було виявлено дев'ять ямних та три по-

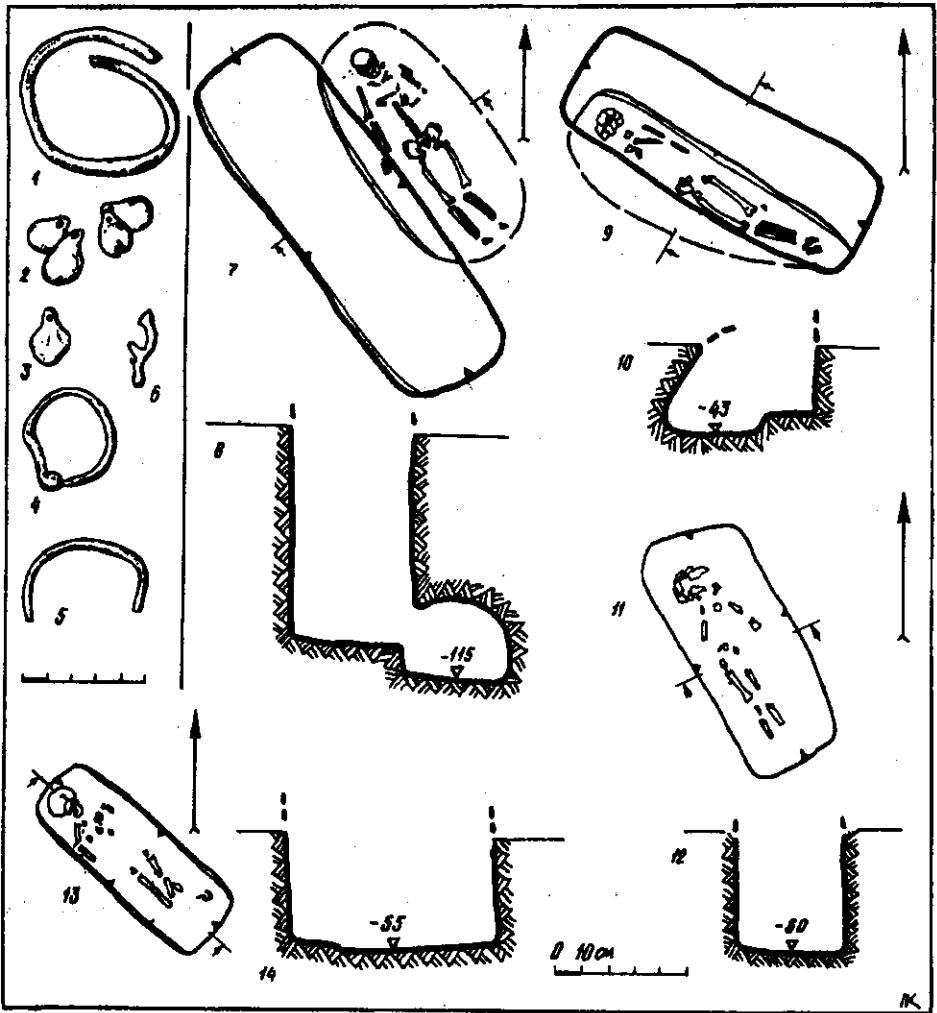

Рис. 1. Поховання та речі з них.

Пох. № 3: 1 — бронзовий браслет; 2 — бубонці; пох. № 7: 3 — бронзовий бубонець, 4 — срібний браслет; пох. № 10: 5 — бронзовий браслет; 6 — срібна сережка; 7, 8 — поховання № 10. (1986 р.); 9, 10 — поховання № 4 (1986 р.); 11, 12 — поховання № 5; 13, 14 — поховання № 6 (1986 р.).

ховання в підбоях. Характерно, що вони знаходились по краях родових ділянок. Доведено, що в аланів у VIII—X ст. існували ділянки, де ховали родичів, які належали до однієї великої патріархальної сім'ї. Поховані по краях родових ділянок у ґрунтових ямах та підбоях, на думку С. О. Плетньової, не були «повноправними членами суспільства». Про це свідчить і убогість інвентаря у ґрунтових могилах. Очевидно, що ці поховання належали слугам або рабам²². Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо у Верхньому Салтові. Тут також поховання дітей у ґрунтових ямах та в окремих невеликих катакомбах розташовувались по краях родових ділянок. Це свідчить про те, що діти та підлітки у аланів не були повноправними членами суспільства. Вони не могли бути похованими у сімейному склепі разом з дорослими.

Ми знаємо, що в аланів у період раннього середньовіччя існувала великосімейна община, тобто велика патріархальна сім'я, яка поступово розпалася. Пізніше це проявилось у відокремленні малих сімей²³. У осетинів, прямих нащадків кавказьких аланів, аж до недавнього часу існувала велика патріархальна сім'я. Між батьками і дітьми існували стосунки, які визначались певними правилами внутрішньосімейного етикету. Згідно звичаїв осетинів батько ніколи не виявляв своїх почуттів щодо рідних дітей. Тримання

своїї дитини на руках вважалось вчинком, вартим осуду. Багато батьків ніколи не називали своїх дітей за іменами. Навіть до дорослих синів батько ставився суворо. Пестувати ж дітей своїх найближчих родичів не тільки дозволялось, а й вважалось цілком припустимим. Однак це не є свідченням того, що у осетинів між батьками та дітьми не утверджувались близькі стосунки²⁴.

Пояснення давнього звичаю треба шукати в ідеології родового суспільства, яка протягом тривалого часу відіграла велику роль у сімейному побуті не тільки осетинів, а й усіх народів Кавказу. Перед нами пережиток доби, коли сім'ї як самостійній одиниці були ще властиві родові звичаї, та поняття «моє» поступалося поняттю «наше». Це відгомін тих часів, коли у аланів діти сім'ї, яка налічувала до кількох десятків чоловік, були загальнородовими. Природно, що за цих умов вважалось неприпустимим, щоб батько і мати вирізняли свою дитину з-поміж інших²⁵. У осетинів, як і у аланів були родові ділянки, де вони ховали членів общини. Наслідкування осетинами традицій аланів простежується і в поховальних звичаях. Батько не мав права оплакувати свого сина, а мати — малолітніх дітей. Померлих від віспи дітей не оплакували, «побоюючись гніву Аларди — заступника віспи, їх навіть ховали окремо»²⁶. Таке поховання дитини у ґрунтовій ямі або у невеликій катакомбі підкреслювало, що дитина належить не окремій сім'ї, а всьому роду. Поховання у дромосах катакомб символізували етап поступового переходу від великої до малої сім'ї. Поховання дітей у катакомбах разом з дорослими означає, що цей процес вже завершено.

Ще слід з'ясувати, чому алани використовували для поховання своїх дітей різні типи споруди: ґрунтові ями, ями з підбоями та невеликі катакомби. Для Верхнього Салтова характерне додержання кожним окремим родом вказаних традицій при спорудженні дитячих могил. Ґрунтові ями та невеликі дитячі катакомби ніколи не зустрічаються на одній родовій ділянці. Аналогічна ситуація спостерігається при дослідженні пам'яток салтівської культури в Криму. На ґрунтовому могильнику на горбі Кордон-Оба зафіксовано виключно дитячі могили з заплічками, перекриті кам'яними плитами. І. А. Баранов пояснює цей факт «впливом місцевих поховальних обрядів на салтівські, привнесених, найімовірніше, жінками-грекinyaми або аланками»²⁷. Це припущення може виявитись прийнятним і для Верхнього Салтова.

Можна припустити, що в період формування аланської спільності для окремих родів була характерна наявність змішаних шлюбів, причому до іншого етносу могли належати лише жінки. Дані етнографії свідчать, що при існуванні патріархальної сім'ї у осетинів жінка після укладення шлюбу переходила до родичів чоловіка²⁸. Коли помирала жінка, яка не була аланкою, її ховали у сімейному склепі за звичаями аланів. Дитину ж мати ховала не в сімейному склепі, а на загальнородовій ділянці у ґрунтовій ямі, що в загальних рисах відповідало поховальним традиціям предків цієї жінки. Аланська ж жінка ховала свою дитину в невеличкій катакомбі, окремо від дорослих. Цілком ймовірно, що цих традицій продовжували дотримуватись і наступні покоління жінок деяких аланських родів, що добре простежується за матеріалами Верхньосалтівського могильника.

Могили з підбоями вздовж однієї з довгих стінок на Верхньосалтівському (рис. 1, 7—10) та Дмитріївському могильниках мають схожість з поховальними спорудами пізніших сарматів, які, на думку деяких дослідників, у другій половині I тис. продовжували мешкати на просторах Євразії. Це були нащадки колись численних сармато-аланів, які відіті після гунської навали. Археологічні та антропологічні дані свідчать, що в цю епоху почався процес злиття іраномовних сарматів з тюркомовними мешканцями степів. С. О. Плетньова вказувала на можливість контактів між аланськими переселенцями з Північного Кавказу та сармато-аланами, які продовжували кочувати у VIII ст. у Волго-Донських степах³⁰. Наслідком цього стали змішані шлюби, які укладались між чоловіками-аланами та жінками-сарматками. Цілком природно, що алани могли прийняти до свого середовища мешканців Волго-Доння, котрі у VIII ст. частково могли зберегти свою іранську мову і багато в чому успадкували риси сарматської культури. Цим, очевидно і мож-

на пояснити наявність на Верхньосалтівському могильнику ґрунтових дитячих поховань з підбоями.

Поховання ж у простих ґрунтових ямах без підбою (рис. 1, 11—14) також не можуть бути генетично пов'язані з поховальними традиціями болгар, які мешкали з середини I тис. в степу та лісостепу, з тієї причини, що цей тип поховань зустрічається і на території катакомбних могильників Північного Кавказу. Ямні поховання виявлені на пізнішому Зміському могильнику³¹, на могильнику IV—VI ст. біля «Гострого мису» поблизу м. Кисловодськ³². Наявність ґрунтових поховань зафіксована й на більш ранніх Клин-Ярському та Підкумському катакомбних могильниках, датованих відповідно II—IV та I—III ст.³³. Ми бачимо, що ця традиція значно випереджає появу болгар на історичній арені. Даний тип поховань можна пов'язати з проникненням кавказького елемента в середовище аланів. Або його треба розглядати як прояв давньої традиції на новому, кавказькому ґрунті. На Клин-Ярському могильнику поховання були в неглибоких овальних ямах. У зв'язку з цим доречно згадати, що поховання у Верхньому Салтові здійснювались у ґрунтових прямокутних ямах. Овальна форма була притаманна лише деяким поховальним спорудам Верхнього Салтова, які мали підбій вздовж однієї з довгих стінок. Наявність ґрунтових ямних поховань на Клин-Ярському могильнику «можна з певністю вважати наслідком споконвічних місцевих поховальних традицій». Характерно, що в них поховані переважно дорослі³⁴.

Особливий інтерес становить досліджений М. П. Абрамовою Підкумський катакомбний могильник, датований I—III ст. н. е. Вона виділила два хронологічних періоди в його історії: перший — I — початок II ст. та другий — II—III ст. Могильник належить до сарматського часу, що допомагає з'ясувати ряд питань, пов'язаних з етногенезом кавказьких аланів. На території могильника виявлено 40 катакомб та 7 ґрунтових могил, які чітко вписуються в запропоновану М. П. Абрамовою хронологічну класифікацію. Ґрунтові поховання належать до обох вказаних хронологічних періодів. Катакомби та ґрунтові ямні поховання були залишені однією й тією ж групою населення. Для ямних поховань характерне насамперед те, що вони, як правило, належали дітям та підліткам³⁵.

Широко відомо, що у формуванні аланського етносу брали активну участь як місцеві кавказькі елементи, так і привнесені — сармато-аланські³⁶. В обладнанні ямних поховань Підкумського могильника не простежуються риси, які б наближали їх до місцевих пам'яток. Звідси випливає, що прообраз цих поховальних споруд необхідно шукати в традиціях перших іраномовних мешканців Північного Кавказу. З цієї точки зору становлять інтерес одночасні з Підкумським могильником сарматські поховання у ґрунтових ямах, які набули поширення на Північно-Східному Кавказі в перші століття нашої ери. Поховання здійснювались в ямах прямокутної форми і супроводжувались інвентарем, який дозволяє вважати їх сарматськими. Кістяки померлих, як правило, лежали у витягнутому положенні на спині. Орієнтація померлих нестійка³⁷. Одержані дані дозволяють припускати наявність контактів між сарматами, які мешкали суміжно на Північному Кавказі, та першими аланськими переселенцями. Це могло дістати вияв у встановленні шлюбних зв'язків між представниками близьких за походженням етносів, що й відбилось в наявності двох типів поховальних споруд на аланських могильниках.

Традиції виділення підлітків та дітей з середовища дорослих, досить типові для іраномовних народів, добре простежуються на прикладі курганного могильника скіфської доби Сагла-Бажі II у Туві. Тут під нащипом одного з курганів було виявлено сімейний некрополь, представлений різними за типом поховальними спорудами. У глибоких камерах-зрубках були поховані люди старшого віку, а в неглибоких — молодші. На особливих місцях біля ніг дорослих були поховані діти віком від одного до семи-восьми років. У деяких випадках на місцях для «дорослих» знаходились кістяки підлітків віком 9—10 років. Інвентар, виявлений у цих похованнях, відображає деяке їх відособлення від дорослих воїнів. Їх аналіз дозволив О. Д. Грачу виявити контури вікової градації, яка існувала в скіфську добу в іраномовних мешканців євразійських степів. Він виділив чотири статево-вікові групи: 1) старша категорія,

до якої входили чоловіки та жінки від 25—30 років і старші; 2) категорія дорослих чоловіків і жінок від 16 до 25 років; 3) категорія осіб підліткового та юнацького віку від 9 до 16 років, віднесених до дорослих з деякими обмеженнями; 4) діти до 7—8 років³⁸. Ця традиція ще довгий час існувала в узбеків лівобережного Хорезма, які були прямими нащадками іраномовних мешканців Середньої Азії. Вони ховали померлих у наземних сімейних склепах аналогічних поховальним спорудам осетинів та інгушів. Цілком ймовірно, що ці сімейні склепи походили від аланських катакомб. Дітей ховали там на перекритті надмогильної споруди окремо від дорослих. Однак при цьому додержувались правила, відповідно до якого нащадки повинні знаходитись біля предків³⁹.

У нащадків іраномовних народів Середньої Азії та Кавказу ще й досі простежуються сліди статево-вікової градації, яка існувала у їх предків. Так, в узбеків Хорезма було прийнято об'єднувати однолітків в одну групу — катар, що перекладається з іранської як «ряд». Люди одного катару підтримували один одного, допомагали в роботі та в інших випадках⁴⁰. У осетинів молоду невістку в сім'ї часто називають «чиндз», жінку — за її дівочим прізвиськом, старшу жінку — «на афсін» (наша афсін), а голову сім'ї — «хадзари хіцау» (господар дому) тощо⁴¹. Очевидно, це наслідок статево-вікової градації яка існувала в минулому всередині великої патріархальної сім'ї.

При переході від однієї статево-вікової групи до іншої мали місце певні ритуали. Згідно з наявною у нас інформацією, у таджиків Бухари та ірані Когана діти, які досягали 12 років, проходили через обряд мугардароен. Це пов'язувалось з літочисленням за 12-річним циклом та відносилось до Наврузу. Елементи присвятного ритуалу зафіксовані і в інших районах Середньої Азії⁴². Присвятні ритуали у сучасних народів середньоазіатського регіону є відображенням системи ініціацій, яка існувала у їх іраномовних предків у далекому минулому. Наведені факти викликають особливий інтерес, бо добре відомо, що кавказькі алани мали за свою прабатьківщину Середню Азію.

Обряди ініціації супроводжували людину під час переходу від однієї статево-вікової групи в іншу. Опис обрядів ініціації у іраномовних народів ми знаходимо у стародавніх авторів. Так, у праці Геродота наведені легенди про походження скіфів. Він дає опис іспитів, через які повинен був пройти скіфський юнак, щоб перейти до групи воїнів⁴³. Геродот також повідомляє, що савроматська дівчина не мала права вийти заміж, доки вона не вб'є у бою ворога⁴⁴. Псевдо-Гіппократ відзначає: «Сарматські жінки припікають своїм дочкам праву грудь, оскільки це нібито надає більшій сили правій руці»⁴⁵. Все це свідчить про те, що обряди ініціації були дуже поширені у скіфо-сарматському середовищі. Іраномовні мешканці степів не становили в цьому відношенні винятку. Дорослі воїни готували собі заміну, і ініціації «були рubeжем відтворення зрілих та повноправних членів суспільства»⁴⁶.

Про існування традиції ініціацій у аланів свідчить нартський епос. Так, у циклі про Батраза йдеться про змагання майбутніх воїнів у стрільбі з лука. А в циклі, присвяченому Сослану, говориться про іспити, через які він пройшов у молоді роки. Сослан повинен був підняти ковадло, витримати іспити з танців, боротьби тощо. Лише після цього він одержав коня та меч⁴⁷. У зв'язку з цим особливий інтерес становить аналіз поясів аланських воїнів. Пояс для аланів був символом військової гідності. Тому з часом він прикрашався все більшою кількістю бляшок, які свідчили про заслуги воїна. Звичайно, що юнака при посвяченні у воїни могли просто оперезати ременем з пряжкою, але без поясних бляшок⁴⁸. У цій традиції ми бачимо відображення обряду посвячення у скіфів, який описав Геродот. З опису Геродота ми знаємо, що Геракл, залишаючи землі майбутньої Скіфії, наказав своїм сином оперезатися його поясом, що було одним з іспитів⁴⁹. Не дивно, що алани зберегли цей давній скіфський звичай. Адже, як відомо, вони і скіфи мали спільні іранські корені. Якщо юнак або дівчина у аланів витримували всі іспити, то вони ставали дорослими і вважались повноправними членами великої патріархальної сім'ї. Вони вже не були власністю роду і одержували право бути похованими у великому сімейному склепі, а не в ґрунтовій ямі або невеликій катакомбі по краях родової ділянки.

Таким чином, говорить про поліетнічність мешканців Верхнього Салтова не доводиться. Вікова стратиграфія Верхньосалтівського могильника підтверджує, що ямі поховання, як і катакомби, залишені аланами. Разом з тим, існування різнотипових поховальних споруд на могильнику — це наслідок збереження аланами давніх сарматських традицій.

Примітки

¹ *Бабенко В. А.* Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губернии. Дневники раскопок Верхнесалтовского могильника // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII АС.— Харьков, 1905.— С. 566, 568; *Бабенко В. А.* Дневник археологических раскопок в с. Верхнем Салтове в 1906 г. // Труды XIII АС.— М., 1907.— Т. 1.— С. 415; *Бабенко В. А.* Дополнение к докладу «Что дали нового раскопки в Верхнем Салтове» // Труды XIII АС.— М., 1907.— Т. 1.— С. 399; *Бабенко В. А.* Памятники хазарской культуры на юге России // Труды XV АС.— М., 1914.— Т. 1.— С. 460; *Покровский А. М.* Верхнесалтовский могильник. Дневник раскопок // Труды XII АС.— Х.— 1905.— С. 489.

² *Семенов-Зусер С. А.* Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. // АП УРСР.— К., 1949.— Т. 1.— С. 120—123.

³ *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Старо-Салтовского катакомбного могильника в 1982 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1982.— С. 27; *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1984.— С. 15, 16; *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1985 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1985.— С. 36—38; *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1986.— С. 42—45; *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского и Рубежанского катакомбных могильников в 1987 г. // Архив ХИМ.— Харьков, 1987.— С. 41—43; *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1988 г. // Архив ХИМ.— 1988.— С. 11, 12; *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1989 г. // Архив ХИМ.— 1989.— С. 22, 23.

⁴ *Плетнева С. А.* От кочевий к городам.— М., 1967.— С. 71—103; *Плетнева С. А.* Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 108—118; *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитровский археологический комплекс.— М., 1989.— С. 255—265.

⁵ *Плетнева С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З., Флеров В. С.* Советско-Болгаро-Венгерская экспедиция // АО, 1978.— М., 1979.— С. 80; *Флеров В. С.* Маяцкий могильник (раскопки 1979 г.). // Маяцкий археологический комплекс.— М., 1990.— С. 140—170; *Плетнева С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З.* Работы Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции // АО, 1982.— М., 1984.— С. 73.

⁶ *Афанасьев Г. Е., Атавин А. Г., Нахапетян В. Е., Молев Е. А.* Работы Оскольского отряда Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции // АО, 1978.— М., 1979.— С. 49.

⁷ *Николаенко А. Г.* Охранные раскопки в лесостепном Поосколье // АО, 1976.— М., 1977.— С. 63, 64.

⁸ *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— С. 280.

⁹ *Бабенко В. А.* Дополнение к докладу...— С. 399.

¹⁰ *Семенов-Зусер С. А.* Вказ. праця.— С. 120—123.

¹¹ *Мерперт Н. Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах.— Казань, 1957.— С. 33—37.

¹² *Ляпушкин И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА.— М.— Л., 1962.— № 62.— С. 147.

¹³ *Мерперт Н. Я.* Указ. соч.— С. 36.

¹⁴ *Березовец Д. Т.* Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг. // КСИА АН УССР.— К., 1962.— Вып. 12.— С. 22; *Березовец Д. Т.* Салтівська культура // Археологія УРСР.— К., 1975.— Т. III.— С. 421—435.

¹⁵ *Афанасьев Г. Е.* Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // Археологические открытия на новостройках.— М., 1987.— С. 147—149.

¹⁶ *Березовец Д. Т.* Салтівська культура.— С. 425—429; *Пархоменко О. В.* Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія.— 1983.— № 43.— С. 75—88.

¹⁷ *Покас П. М.* Результаты исследований палеоантропологических материалов из раскопок Салтовского могильника в 1986 г. // *Бородулин В. Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г.— Харьков, 1986.— С. 3.

¹⁸ *Бабенко В. А.* Раскопки катакомбного могильника...— С. 566.

¹⁹ *Бородулин В. Г.* Отчет... за 1987...— С. 43.

²⁰ *Иченская О. В.* Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков

Салтовского могильника // *Материалы по хронологии археологических памятников Украины.*— К., 1982.— С. 140—148.

²¹ *Афанасьев Г. Е., Атавин А. Г., Нахаетян В. Е.* Указ. соч.— С. 49; *Плетнева С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З., Флеров В. С.* Указ. соч.— С. 80; *Плетнева С. А., Афанасьев Г. Е., Винников А. З.* Указ. соч.— С. 73; *Флеров В. С.* Указ. соч.— С. 140; *Флеров В. С.* Маяцкий могильник // *Маяцкое городище.*— М., 1984.— С. 142—199.

²² *Николаенко А. Г.* Указ. соч.— С. 63, 64; *Плетнева С. А.* От кочевий...— С. 71—103; *Плетнева С. А.* Об этнической неоднородности...— С. 110; *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском...— С. 211, 214, 265, 266.

²³ *Афанасьев Г. Е.* Большая семья у алан // *СА.*— 1984.— № 3.— С. 66—82.

²⁴ *Магомедов А. Х.* Семья и семейный быт осетин в прошлом и настоящем.— Орджоникидзе, 1962.— С. 3.

²⁵ *Гаглойти З. Д.* Очерки по этнографии осетин.— Тбилиси, 1974.— С. 42, 43; *Калоев Б. А.* Осетины.— М., 1971.— С. 42, 43; *Магомедов А. Х.* Культура и быт осетинского народа.— Орджоникидзе, 1968.— С. 14, 15.

²⁶ *Магомедов А. Х.* Культура и быт...— С. 378; *Калоев Б. А.* Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII — нач. XIX в. // *Кавказский этнографический сборник.*— М., 1984.— Вып. VII.— С. 74.

²⁷ *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 126.

²⁸ *Магомедов А. Х.* Семья...— С. 41—43.

²⁹ *Максимов Е. К.* Позднейшие сармато-аланские погребения V—VIII вв. на территории Нижнего Поволжья // *Труды Саратовского областного музея.*— Саратов, 1956.— Вып. 1.— С. 65—89; *Мерперт Н. Я.* О генезисе салтовской культуры // *КСИИМК.*— М., 1951.— Вып. 36.— С. 14—30; *Плетнева С. А.* Кочевники средневековья.— М., 1982.— С. 24.

³⁰ *Плетнева С. А.* От кочевий...— С. 185.

³¹ *Фидилов Р. Ф.* Раскопки Змейского могильника // *АО,* 1982.— М., 1983.— С. 136.

³² *Афанасьев Г. Е.* Население...— С. 149.

³³ *Виноградов В. Б., Рунич А. П.* Новые данные по археологии Северного Кавказа // *АЭС.*— Грозный, 1969.— Т. III.— С. 118—120; *Абрамова М. П.* Раскопки Поджумского могильника // *АО,* 1973.— М., 1974.— С. 91, 92; *Абрамова М. П.* Предварительные итоги исследования Поджумского могильника близ г. Кисловодска // *История и культура сарматов.*— Саратов, 1983.— С. 60—69.

³⁴ *Виноградов В. Б., Рунич А. П.* Указ. соч.— С. 118.

³⁵ *Абрамова М. П.* Раскопки...— С. 91, 92; *Абрамова М. П.* Предварительные итоги...— С. 60—69.

³⁶ *Виноградов В. Б.* Античные источники и данные археологии скифо-сарматского времени в Центральном Предкавказье в свете проблемы этногенеза осетин // *Происхождение осетинского народа.*— Орджоникидзе, 1967.— С. 177—185; *Крупнов Е. И.* Проблема происхождения осетин по археологическим данным // *Происхождение осетинского народа.*— Орджоникидзе, 1967.— С. 22—41.

³⁷ *Виноградов В. Б.* Сарматы Северо-Восточного Кавказа.— Грозный, 1968.— С. 71—86.

³⁸ *Грач А. Д.* Древние кочевники в центре Азии.— М., 1980.— С. 56, 57.

³⁹ *Снесарев Г. П.* Большемемные захоронения у оседлого населения левобережного Хорезма // *КСИЭ.*— М., 1960.— Вып. XXXIII.— С. 60—71.

⁴⁰ *Лобачева Н. П.* Сверстники и семья (К вопросу о древней половозрастной градации общества у народов Средней Азии и Казахстана) // *СЭ.*— 1989.— № 5.— С. 83—95.

⁴¹ *Калоев Б. А.* Осетины...— С. 216.

⁴² *Лобачева Н. П.* Сверстники...— С. 93.

⁴³ *Геродот.* IV. —5—10.

⁴⁴ *Геродот.* IV. —117.

⁴⁵ *Псевдо-Гиппократ.* О воздухе, водах и местностях. 24 // *ВДИ.*— М.— 1947.— № 2.— С. 295.

⁴⁶ *Грач А. Д.* Древние кочевники...— С. 58.

⁴⁷ *Нарты.*— М., 1957.— С. 191; *Нартский эпос.*— Орджоникидзе, 1957.— С. 75.

⁴⁸ *Макарова Т. И., Плетнева С. А.* Пояс знатного воина из Саркела // *СА.*— 1983.— № 2.— С. 62—77.

⁴⁹ *Геродот.* IV. 9—10.

О. В. Бубенок

ЭТНИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ЯМНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ ВЕРХНЕСАЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Большинство исследователей памятников салтово-маяцкой культуры считает, что ямные погребения, обнаруженные на территории катакомбных могильников, могли быть оставлены болгарами. Однако анализ ямных погребений Верхнего Салтова показывает, что они принадлежали только детям и подросткам. Данная традиция была зафиксирована на катакомбных могильниках Кавказа, относящихся к первым векам нашей эры. Из этого следует, что ямные детские захоронения впервые появились на территории катакомбных могильников задолго до расселения болгар на просторах Евразии. Возрастная стратиграфия аланских могильников — это отражение половозрастной градации, существовавшей внутри салтовского общества.

О. В. Бубенок

THE ETHNIC BELONGING OF THE PIT GRAVES OF VERKHNI SALTOV CEMETERY

The majority of investigators of the memorials of Saltovo- Mayatskaya culture consider that the pit graves which were uncovered at the territory of catacomb cemeteries might be remained by Bulgars. But the analysis of the pit graves of Verkhni Saltov cemetery displays that in the graves of this type were buried only the children and teenagers. The goods from the pit graves are analogious to the same from catacombs. This custom was fixed at the catacomb cemeteries of Caucasus dated to the first centuries A. D. It follows from this that the pit graves appeared for the first time at the territory of the catacomb cemeteries long before the settling of Bulgars at the spase of Euroasia. The age stratigraphy of the Alan cemeteries is the reflection of the sexual-age gradation which existed within Saltov society.

Одержано 2.04.92.

РЕКОНСТРУКЦІЯ РЕМІСНИЧИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ АВТУНИЧІ

І. А. Готун

У роботі піддано типологічному та функціональному аналізу споруди, досліджені на поселенні кінця X — рубежу XII—XIII ст. поблизу с. Автуничі на Чернігівщині.

Положення про надзвичайно важливу роль масової житлової і господарської архітектури як джерела для вивчення середньовічних суспільств аргументації не потребує. Адже споруди відображають різноманітні аспекти життя — починаючи від впливу природного середовища та знань у галузі будівельної справи і закінчуючи громадським та сімейним побутом, уявленнями, смаками і уподобаннями населення. Якщо вказані моменти можна простежити і на житлових та побутових, і на ремісничих та господарських спорудах, то такі

© І. А. ГОТУН, 1993